

Πόσοι Έλληνες σπούδασαν στα πανεπιστήμια του εξωτερικού από την ίδρυση του πανεπιστημίου της Αθήνας το 1837 μέχρι τις μέρες μας, σε ποια χώρα, σε ποιο γνωστικό αντικείμενο και γιατί οδηγήθηκαν στη συγκεκριμένη επιλογή; Ενάντια στις απλουστευτικές αντιλήψεις που αναλύουν το φαινόμενο ως «μετανάστευση» ή ως «αγάπη για τα γράμματα», υποστηρίζεται ότι η μετάβαση στο εξωτερικό αγγίζει διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και υπαγορεύεται από τελείως διαφορετικούς λόγους. Αυτοί μπορούν να συνοψισθούν στους παρακάτω τρεις: την επαγγελματική διασφάλιση, τη μεταφορά γνώσης και την αναζήτηση ή την αναπαραγωγή της κοινωνικής διάκρισης.

ΓΝΩΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ, ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗ:

Οι Έλληνες φοιτητές εξωτερικού από το 1837 ως τις μέρες μας[♦]

Παντελής Κυπριανός^{♦♦}

Εισαγωγικές και μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Αντικείμενο της εργασίας είναι η ποσοτική καταγραφή των Ελλήνων φοιτητών στα πανεπιστήμια του εξωτερικού από την ίδρυση του πανεπιστημίου της Αθήνας, το 1837, ως τις μέρες μας, ο εντοπισμός των χωρών υποδοχής και η ανάδειξη των λόγων που τους οδήγησαν στη συγκεκριμένη επιλογή.

Η συζήτηση για το ζήτημα, κυρίως στο δημόσιο χώρο αλλά και στην ισχνή σχετική βιβλιογραφία, εγκλωβίστηκε εν πολλοίς σε δύο διαμετρικά αντίθετες οπτικές. Η μετάβαση ερμηνεύτηκε, από τη μια, ως απόδειξη της «αγάπης» των Ελλήνων για τα γράμματα. Από την άλλη, ιδώθηκε ως «μετανάστευση», ως αναγκαστική δηλαδή επιλογή είτε γιατί, σύμφωνα με τους μεν, η ελληνική εκπαίδευση δεν δίνει ευκαιρίες στα Ελληνόπουλα, είτε γιατί, σύμφωνα με τους δε, υστερεί ποιοτικά και οδηγεί τους νέους στα ξένα πανεπιστήμια.

[♦] Ξαναδουλεμένη εισήγηση στο 4^ο Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης στην Πάτρα το 2006.

^{♦♦} Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία, Πανεπιστήμιο Πάτρας.

Η ιδεολογική προσέγγιση του φαινομένου δεν συνιστά, βέβαια, ελληνική ιδιαιτερότητα. Μέχρι την αρχές του 20^{ου} αιώνα ο πιο διαδεδομένος όρος διεθνώς για την περιγραφή του ήταν αυτός της «μετανάστευσης». Από τον Μεσοπόλεμο και μετά επικρατεί ο περιγραφικός όρος «φοιτητές εξωτερικού». Αυτόν χρησιμοποιούν για μισό κοντά αιώνα οι διεθνείς οργανισμοί όπως η ΟΥΝΕΣΚΟ και ο ΟΟΣΑ. Τα τελευταία χρόνια, παράλληλα με τους προαναφερθέντες δύο όρους, υιοθετείται και χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο από τους διεθνείς οργανισμούς και τις επίσημες στατιστικές υπηρεσίες ο όρος «φοιτητική κινητικότητα». Με δύο λόγια, από αρνητικά σημασιολογημένος αρχικά, ο όρος προσλαμβάνει θετικό περιεχόμενο. Η σημασιολογική μετατόπιση αποκρυσταλλώνει την επελθούσα, εν τω μεταξύ, ιδεολογική αλλαγή: η μετάβαση δεν θεωρείται πια «κακό» αλλά «καλό», υποδηλώνει κινητικότητα όχι στατικότητα.

Οι σημασιολογικές μεταβολές δεν είναι, βέβαια, μόνο ιδεολογικές. Αποτυπώνουν δύο νέα στοιχεία: τη μεγαλύτερη στις μέρες μας ευχέρεια μετάβασης για σπουδές ή και για την άσκηση ορισμένων επαγγελματιών σε άλλες χώρες, κατά βάση τις οικονομικά προηγμένες και την τάση, ουσιαστικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όλο και περισσότερων φοιτητών και νέων επιστημόνων, ιδιαίτερα από τις πιο φτωχές χώρες, να παρατείνουν την παραμονή τους ή και να εγκαθίστανται μόνιμα στη χώρα σπουδών.

Στην Ελλάδα σήμερα χρησιμοποιούμε και τους τρεις όρους αλλά κυρίως τον όρο μετανάστευση. Έτσι και το παράδοξο. Παρά την παρουσία αρκετών Ελλήνων φοιτητών και πτυχιούχων στα πανεπιστήμια του εξωτερικού θεωρούμε ότι υστερούμε στην κινητικότητα. Πέρα από τις υπαρκτές ιστορικά μεταβολές όσον αφορά τον αριθμό και την κατοπινή διαδρομή των πτυχιούχων θεωρούμε ότι και οι δύο όροι, «μετανάστευση» και «κινητικότητα», είναι πολύ απλουστευτικοί για να αποδώσουν ένα τόσο σύνθετο φαινόμενο τόσο για τις εμπλεκόμενες χώρες (υποδοχής και προέλευσης) όσο και για τους ίδιους τους φοιτητές.

Η μετάβαση στο εξωτερικό για σπουδές είναι πολύπλοκο ζήτημα που άπτεται πολλών πτυχών, όπως η συγκρότηση των ιθνουσών ομάδων σε μία κοινωνία, ιδιαίτερα οικονομικά μη αναπτυγμένη, η διαμόρφωση των ιδεολογικών πεποιθήσεων των φοιτητών και οι σχέσεις ανάμεσα στις χώρες καταγωγής και υποδοχής εφόσον συνιστούν μέσο πολιτισμικής διάχυσης και ποικιλότητας επιρροής (οικονομικής, πολιτικής, πολιτισμικής). Επιπλέον, οι σπουδές δεν υπαγορεύονται από τους ίδιους λόγους, δεν βιώνονται με τον ίδιο τρόπο από τους φοιτητές, ούτε έχουν το ίδιο βάρος

στη μετέπειτα διαδρομή τους. Γι' αυτό στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιήσουμε τον πλέον αξιολογικά ουδέτερο και περισσότερο περιγραφικό όρο «φοιτητές εξωτερικού».

Διακρίνουμε τρεις βασικούς λόγους μετάβασης στο εξωτερικό για σπουδές: την αναζήτηση γνώσης, την κοινωνική διάκριση και την επαγγελματική διασφάλιση.¹ Δίχως αμφιβολία, η μεταξύ τους διάκριση κάθε άλλο παρά ευχερής είναι καθώς συμπλέκονται. Η γνώση, ενδεικτικά, είναι μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την επαγγελματική διασφάλιση και την κοινωνική διάκριση. Ακόμη και κάποιος που «αγόρασε» το πτυχίο του, μέσω του διαδικτύου ή μη, μπορεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να φτάσει, σε κάποιες χώρες και σε κάποιους χώρους, και στην επαγγελματική διασφάλιση και στην κοινωνική διάκριση. Πέρα, όμως, από την αυτονόητη αυτή διαπίστωση δεν πρέπει να συγχέουμε ότι είναι αλλιώς να σπουδάζει κανείς νομικά, ιατρική ή μηχανικός στη Ζυρίχη, το Πρίνστον και το Παρίσι και άλλο στη Σόφια και τα Σκόπια. Αλλιώς μετράνε τα μεταπτυχιακά στα πρώτα και αλλιώς στα δεύτερα. Στα αυτονόητα να προσθέσουμε ακόμη ότι η αξία του πτυχίου δεν συναρτάται μόνο με το πανεπιστήμιο και το περιεχόμενο σπουδών αλλά και με σειρά από κρίσιμους παράγοντες: την κοινωνική θέση του κατόχου του, την αγορά εργασίας και τις ευκαιρίες που παρέχει, τον αριθμό των πτυχιούχων....

Αν και λειτουργικά λοιπόν δυσχερής, η κατηγοριοποίηση που προτείνουμε μπορεί να αποβεί χρηστική για την ανάλυση των διαχρονικών ροών των Ελλήνων στα πανεπιστήμια του εξωτερικού και για την κατανόηση των λόγων για τους οποίους οδηγήθηκαν στη συγκεκριμένη επιλογή. Η εργασία χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο εξετάζουμε τις ροές των φοιτητών, χρονικά και ποσοτικά, στο δεύτερο εστιάζουμε στις χώρες μετάβασης και το περιεχόμενο σπουδών και στο τρίτο επιχειρούμε να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο.

Οι Έλληνες στα πανεπιστήμια εξωτερικού

Η μελέτη των φοιτητών του εξωτερικού προσκρούει σε τρία μεγάλα εμπόδια: τη συλλογή των ποσοτικών δεδομένων, την εγκυρότητά τους και την αποσιώπηση από

¹ Αφήνουμε κατά μέρος «εξαιρετικούς» λόγους, όπως ο ξενιτεμός για πολιτικούς λόγους μετά τον Εμφύλιο και ουσιαστικά μέχρι την πτώση της Δικτατορίας το 1974. Στις μέρες μας οι «εξαιρετικοί» λόγοι (τοπικές συρράξεις, πείνα, ασθένειες κλπ) οδηγούν στη μετανάστευση δεκάδες εκατομμύρια ανθρώπους, κυρίως από την Αφρική και την Ασία.

τις πηγές κρίσιμων ιδιοτήτων των φοιτητών –κυρίως μέχρι τη δεκαετία του 1960. Ξεπεράσαμε σε μεγάλο βαθμό την πρώτη δυσκολία χάρη στην άντληση δεδομένων από ποικίλες πηγές, κυρίως γαλλόφωνες και αγγλόφωνες. Το δεύτερο πρόβλημα είναι συνθετότερο: η ανάγνωση των ποσοτικών δεδομένων, ιδιαίτερα όταν αυτά, όπως στην περίπτωση μας, προέρχονται από διαφορετικές και συχνά ετερογενείς πηγές, είναι δυσχερής. Για να κατανοηθεί η πτυχή αυτή σημειώνουμε ενδεικτικά ότι σήμερα οι «επίσημοι» αριθμοί για τους Έλληνες φοιτητές στο εσωτερικό διαφέρουν ανάλογα με τις υπηρεσίες: άλλους αριθμούς δίνουν οι υπηρεσίες του υπουργείου Παιδείας και άλλους η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (ΕΣΥΕ). Οι πηγές, τέλος, αποσιωπούν πλήρως ορισμένα κρίσιμα δεδομένα της ταυτότητας των φοιτητών, όπως η κοινωνική τους προέλευση, γεγονός που δυσχεραίνει τη μελέτη του φαινομένου και μας υποχρεώνει να ανατρέξουμε σε έμμεσες πληροφορίες και σε προσωρινές υποθέσεις οι οποίες χρήζουν ενδελεχεστέρων μελετών.

Στη διεθνή βιβλιογραφία για τους φοιτητές και τα πανεπιστήμια δεν έχουμε εντοπίσει κάποια αναφορά σε Έλληνες πριν από το 1837. Υπάρχουν, πάντως, κάποιες αναφορές από Έλληνες συγγραφείς του 19^{ου} αιώνα αλλά και σύγχρονους. Ο Κ. Κούμας γράφει το 1832: «Κατά τούτο το χρονικόν διάστημα (1817-1819) εκινείτο θαυμασίως η Ελλάς εις τα πρόσω της παιδείας. Εκατοντάδες νέων Ελλήνων διεσπαρμένοι εις Ιταλίαν και Γαλλίαν και Γερμανίαν, εσπούδαζαν εις τα πανεπιστήμια διαφόρους επωφελείς γνώσεις»². Λίγες δεκαετίες αργότερα, εμφορούμενος από μία τάση προβολής των Ελλήνων της εποχής του, ο Π. Μωραϊτίνης κάνει λόγο για 150 Έλληνες φοιτητές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια τον 17^ο αιώνα³

Δίχως αμφιβολία, Έλληνες υπάρχουν σε δυτικά πανεπιστήμια και μετά την ίδρυση του πανεπιστήμιου της Αθήνας, το 1837. Ενδεικτικά, η Α. Σιδέρη απέγραψε στο πανεπιστήμιο της Πίζας, στην Ιταλία, 840 Έλληνες φοιτητές από το 1806 μέχρι το 1861.⁴ Μετά το 1837 η κατάσταση αλλάζει ριζικά και ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών στα δυτικά πανεπιστήμια μειώνεται. Αυτό μπορεί να αποδοθεί, εν μέρει, στην εν γένει απαξίωση του θεσμού του Πανεπιστημίου στην Ευρώπη και τη μείωση

² Κούμας, 1832: 596

³ Moraitinis, 1877: 74

⁴ Σιδέρη, 1989: 84-98

των φοιτητών σε αρκετές χώρες.⁵ Ο κύριος, όμως, λόγος έγκειται στην ίδρυση του πανεπιστήμιου της Αθήνας.

Πέρα από την πολιτισμική διάχυση και την κατάρτιση σε κάποια επαγγέλματα, το Πανεπιστήμιο καλείται να υπηρετήσει την ιδέα συγκρότησης του έθνους.⁶ Καλείται, αλλιώς, να συμβάλλει στην ομογενοποίηση του πληθυσμού με τη συγκρότηση και διάχυση κοινών συμβόλων και την ανάδειξη της Αθήνας σε κιβωτό του ελληνισμού. Ο εν λόγω στόχος, ασφαλώς, δεν χαρακτηρίζει μόνο το πανεπιστήμιο της Αθήνας. Όλα τα πανεπιστήμια, με πρώτο αυτό του Βερολίνου, υπηρέτησαν, λίγο-πολύ, τον ίδιο στόχο.⁷

Στην ελληνική περίπτωση η *εθνική ενοποίηση* περικλείει τόσο τον αλυτρωτισμό, τη *Μεγάλη Ιδέα*, όσο και τη δημιουργία κοινών συμβόλων και αναφορών στους απανταχού Έλληνες. Ο εν λόγω στόχος, σε συνδυασμό με τις ανάγκες των συγκροτούμενων κρατικών μηχανισμών σε προσωπικό και της κοινωνίας, εντός και εκτός Ελληνικού Βασιλείου, για ορισμένα επαγγέλματα, κυρίως γιατρούς, νομικούς και εκπαιδευτικούς, ώθησε τους ιθύνοντες να μεταχειριστούν ποικίλα μέσα ώστε να εγγραφεί ο μεγαλύτερος δυνατός αριθμός φοιτητών στο πανεπιστήμιο (κατάργηση διδάκτρων, ελαχιστοποίηση των κριτηρίων εγγραφής στο Πανεπιστήμιο, χαλαρές εξετάσεις...). Στην ίδια κατεύθυνση συνέβαλε και η εκθρόνιση του Όθωνα το 1862, η οποία προσέδωσε στο Πανεπιστήμιο αίγλη ως σύμβολο της Δημοκρατίας, το

⁵ Stone, 1975: 3-119, Charle, Verger, 2007: 40-47.

⁶ Κ.Θ. Δημαράς, 1987: 37 κ.έ. Η συγκεκριμένη αντίληψη για το ρόλο του πανεπιστημίου αντέχει στο χρόνο. Το 1888, με την ευκαιρία των 50 χρόνων του Πανεπιστημίου, ο Δημήτρης Βικέλας γράφει σε γαλλόφωνο περιοδικό: «Δεν πρέπει να λησμονούμε, πράγματι, ότι το Πανεπιστήμιο της Αθήνας, είναι κάτι παραπάνω από επιστέγασμα του ελληνικού εκπαιδευτικού οικοδομήματος. Είναι, κατά κάποιο τρόπο, το τέμενος της ελληνικής ιδέας, το κέντρο προσέλκυσης των απανταχού Ελληνοπαίδων, η εστία από όπου ακτινοβολεί, διαμέσου όλης της Ανατολής, η σύγχρονη επιστήμη, ντυμένη το ανανεωμένο μέσο της ελληνικής γλώσσας. Αυτή η ευρεία αντίληψη του σκοπού του Πανεπιστημίου της Αθήνας πρυτάνευσε κατά την ίδρυσή του. Την ξαναβρίσκουμε στον εορτασμό των πενήντα του χρόνων». (Vikelas, 1888: 78).

⁷ Στη γνωστή εργασία του για το Πανεπιστήμιο ο Bill Readings διακρίνει τρεις ιστορικές φάσεις. Στη δεύτερη, από το χουμπολντιανό πανεπιστήμιο το 1810 μέχρι πρόσφατα, θεωρεί ότι υπηρετούσε την ιδέα της εθνικής κουλτούρας (Readings, 1996).

ανέδειξε σε επίκεντρο της πολιτικής ζωής και σε θεσμό εκκόλαψης πολιτικών ηγετών.

Παρά την έξαρση των εθνικισμών στα Βαλκάνια, το εγχείρημα ανάδειξης του πανεπιστημίου σε *alma mater* του ελληνισμού χάνει αρκετά από τη λάμψη του μετά το 1870. Το 1873, στην καθιερωμένη ετήσια τελετή παράδοσης/ανάληψης των πρυτανικών αρχών, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, απερχόμενος πρύτανης, σημειώνει τη μειούμενη παρουσία των εκτός Βασιλείου Ελλήνων.⁸ Τα επόμενα χρόνια, το πανεπιστήμιο της Αθήνας, χάρη στην υψηλή ανταλλακτική αξία των πτυχίων του στην αγορά εργασίας, ανακτά μέρος από την αίγλη του. Έτσι, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890, η Ελλάδα έχει τους περισσότερους φοιτητές⁹, ανάλογα με τον πληθυσμό της, στην Ευρώπη.

Τα πράγματα αλλάζουν από τις αρχές της δεκαετίας του 1890. Το πτυχίο χάνει μέρος από την ανταλλακτική του αξία, εντός και εκτός Βασιλείου, και για πρώτη φορά, σε συνθήκες εγχώριας αλλά και διεθνούς οικονομικής κρίσης, έχουμε άνεργους πτυχιούχους.¹⁰ Το ίδιο διάστημα εμφανίζονται στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρκετά αμερικανικά κολέγια τα οποία απευθύνονται κυρίως στους μη μουσουλμάνους. Τέλος, μετά το 1870 και κυρίως προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα συγκροτείται αυτό που αποκαλούμε διεθνής αγορά πτυχίων, η στροφή δηλαδή όλο και περισσότερων ξένων σε δυτικά πανεπιστήμια, κυρίως γερμανόφωνα αρχικά, ώστε να καρπωθούν τη σωρευόμενη σ' αυτά γνώση.

Στη συνθήκη αυτή οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στέλνουν τα παιδιά τους λιγότερο στην Αθήνα. Στρέφονται στα αμερικανικά κολέγια τα οποία ανθούν μεταξύ των Ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως Ελλήνων,

⁸ Την αποδίδει στην καχεξία της «μέσης εκπαίδευσέως». Με τα λόγια του: «Είναι η ολίγη επίδοσις των ιδρυμάτων της μέσης εκπαίδευσέως εν τη Ελληνική ανατολή». (Παπαρρηγόπουλος, 1873: 3).

⁹ Οι συγκρίσεις είναι επισφαλείς. Πρόκειται για την περίοδο συγκρότησης και διαμόρφωσης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το πρόβλημα είναι η σύγκριση συγκρίσιμων θεσμών.

¹⁰ Ανάλογη είναι η κατάσταση και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στη Γερμανία λανσάρεται, μετά την οικονομική κρίση του 1870, ο όρος «πνευματικό προλεταριάτο» (Müller, 1987: 38). Ο όρος εισάγεται σύντομα και στην Ελλάδα και χρησιμοποιείται κατά κόρον από εκείνους, τρικουπικούς αρχικά και βενιζελικούς στη συνέχεια, που θέλουν να μειώσουν τον αριθμό των φοιτητών με εκπαιδευτικά τέλη και εισαγωγικές εξετάσεις.

Αρμένιων και Βουλγάρων.¹¹ Ανάλογες διεργασίες συντελούνται και στο εσωτερικό του Βασιλείου όπου δυναμώνει η κριτική για την κατάσταση της εκπαίδευσης και την ποιότητά της. Ταυτόχρονα, χάρη και στα δημόσια έργα του Χαρίλαου Τρικούπη, καθίσταται φανερή η έλλειψη ειδικευμένου προσωπικού, ιδιαίτερα πολιτικών μηχανικών.¹²

Έτσι, συγκροτείται το πρώτο κύμα Ελλήνων φοιτητών που προσφεύγουν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Λίγες δεκάδες ως το 1890, φτάνουν στις αρχές του 20ού αιώνα τους 200. Ο αριθμός τους αυξάνεται από το 1910 ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1914, και προσεγγίζει τους 300. Μετά τον πόλεμο και μέχρι το 1930, σε μία συγκυρία αύξησης των φοιτητών εξωτερικού, οι Έλληνες προσεγγίζουν τους 1.000. Η οικονομική κρίση του 1929 και η ανάδυση ολοκληρωτικών καθεστώτων στην Ευρώπη, οδηγούν στη μείωση του φοιτητικού ρεύματος προς το εξωτερικό, ιδιαίτερα στη Γερμανία.¹³ Έτσι, στα τέλη της δεκαετίας του 1930, οι Έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά και τα βορειοαμερικανικά πανεπιστήμια δεν ξεπερνούν τους 300.

Η κατάσταση μεταβάλλεται ριζικά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με τα μάλλον αξιόπιστα στοιχεία της ΟΥΝΕΣΚΟ (προέρχονται από τους εκπαιδευτικούς φορείς των χωρών υποδοχής), ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών φτάνει τους 8.717 το 1960 και έκτοτε διπλασιάζεται ανά δεκαετία: ανέρχεται σε 14.147 το 1970 και δέκα χρόνια αργότερα, το 1980, υπερδιπλασιάζεται και φτάνει τους 31.509.¹⁴

Η ροή των Ελλήνων φοιτητών προς τα πανεπιστήμια του εξωτερικού μένει στάσιμη για μία δεκαετία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΟΥΝΕΣΚΟ, από 31.509 το 1980 φτάνουν το 1990 τους 32.184. Τα επόμενα χρόνια, μάλιστα, ο αριθμός τους υποχωρεί ελαφρά καθώς, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το 1994 φτάνουν τους 28.879. Η μείωση είναι πιο αισθητή απ' ό,τι φαίνεται σε πρώτη

¹¹ White, 1940: 76, Freely, 2000: 131-173, Kiprianos, 2007: 19-20.

¹² Αυτό αποτυπώνεται στη θεσμική αναβάθμιση του Μετσόβιου Πολυτεχνείου το 1887 (αναγνωρίζεται ισότιμο με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά τεχνικά ιδρύματα), την υψηλή ζήτηση στο τμήμα των Πολιτικών Μηχανικών και τη θέσπιση εισαγωγικών εξετάσεων.

¹³ Από το 1933, μετά από σχετική απόφαση των ναζιστικού καθεστώτος, τα γερμανικά πανεπιστήμια δεν δέχονται τους «μη Άρειους», ημεδαπούς και αλλοδαπούς.

¹⁴ Kyprianos, 1995: 606.

ματιά καθώς, όπως θα δούμε, το διάστημα αυτό αυξάνεται ο αριθμός των μεταπτυχιακών φοιτητών και μεταβάλλεται η αναλογία τους με τους προπτυχιακούς.

Η κατάσταση αλλάζει από το 1995. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, οι Έλληνες φοιτητές στις χώρες-μέλη του ανέρχονται το 1995 σε 36.638. Τέσσερα χρόνια μετά, το 1999, φτάνουν τους 57.825.¹⁵ Έκτοτε, παρά τα όσα λέγονται και γράφονται, μειώνονται και μάλιστα εντυπωσιακά. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ, το 2001 ανέρχονται σε 55.074 και το 2005 σε 44.512.¹⁶

Τα ποσοτικά δεδομένα αποκτούν νόημα ιδωμένα υπό το πρίσμα τριών άλλων παραμέτρων: τη σύνθεση των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού ανάλογα με το επίπεδο σπουδών (προπτυχιακοί/μεταπτυχιακοί), την αναλογία τους με τους φοιτητές εσωτερικού και, τέλος, το μερίδιό τους στο συνολικό αριθμό των φοιτητών εξωτερικού.

Μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν διαθέτουμε στοιχεία για τους μεταπτυχιακούς φοιτητές. Γνωρίζουμε ότι ορισμένοι, κυρίως στα παιδαγωγικά, τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες, ξενιτεύονται για να «συμπληρώσουν» τις σπουδές, χωρίς αυτό να απολήγει συνήθως στη λήψη διδακτορικού διπλώματος. Στην κατηγορία αυτή υπάγεται το σύνολο κοντά των παιδαγωγών του Μεσοπολέμου, δημοτικιστών και καθαρευουσιάνων, οι οποίοι αν και φοίτησαν στο εξωτερικό είτε δεν πήραν ποτέ διδακτορικό δίπλωμα είτε το απέκτησαν αργότερα στην Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση, οι φοιτητές της συγκεκριμένης κατηγορίας ανέρχονται, στην καλύτερη περίπτωση, σε λίγες δεκάδες.

Οι μεταπτυχιακοί φοιτητές αυξάνονται μεταπολεμικά. Οι Ψαχαρόπουλος και Καζαμιάς απογράφουν 793 το 1962 και 1368 το 1970.¹⁷ Μέχρι, συνεπώς, το 1970 οι μεταπτυχιακοί αντιπροσωπεύουν γύρω στο 7-9% του συνόλου των φοιτητών εξωτερικού. Έκτοτε το μερίδιό τους διευρύνεται διαρκώς. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 προσεγγίζει το 15% για να φτάσει το 1994 στο 20% -5.610 μεταπτυχιακοί σε σύνολο 28.879.¹⁸ Σίγουρα το σχετικό ποσοστό είναι σήμερα πολύ πιο υψηλό. Σύμφωνα με τις βρετανικές αρχές, από τους σχεδόν 23.000 Έλληνες φοιτητές το 2004, οι 14.000 ήταν μεταπτυχιακοί.

¹⁵ OECD, 2002: 115.

¹⁶ OECD, 2007: πίνακας C3.

¹⁷ Ψαχαρόπουλος, Καζαμιάς, 1985: 211.

¹⁸ Kontogiannopoulou-Polydorides, Papadiamantaki, Stamelos, 1999: 3.

Όσον αφορά την αναλογία των φοιτητών εξωτερικού/εσωτερικού, οι φοιτητές εσωτερικού ανέρχονταν το 1889 σε 3.331 (εκ των οποίων 891 εκτός Βασιλείου Έλληνες) και το 1936 σε 10.561 (37 εκτός Βασιλείου Έλληνες). Αυτό σημαίνει ότι οι φοιτητές εξωτερικού υπολείπονται πολύ του 10% των φοιτητών εσωτερικού και το προσεγγίζουν στα τέλη της δεκαετίας του 1920 όταν πλησιάζουν τους 1.000.¹⁹

Η αναλογία αλλάζει μεταπολεμικά. Οι φοιτητές εσωτερικού είναι 20.855 το 1955, 25.658 το 1960, 72.269 το 1970 και 85.718 το 1980. Κατά συνέπεια, οι φοιτητές εξωτερικού ανέρχονται στο 1/3 των φοιτητών εσωτερικού το 1960· λόγω της αύξησης των τελευταίων, το ποσοστό τους πέφτει το 1970 και κορυφώνεται το 1980 ξεπερνώντας το 35%. Μετά από μία αξιοσημείωτη πτώση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1995, το 2001 προσεγγίζει το 15% των φοιτητών εσωτερικού για να φτάσει το 2005 κοντά στο 11%.²⁰

Όσον αφορά, τέλος, τους Έλληνες στο σύνολο των φοιτητών εξωτερικού, η αριθμητική τους παρουσία είναι αξιοσημείωτη από το 1870 έως το 1940. Δεν διαθέτουμε συγκεντρωτικά στοιχεία ανά χώρα, γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στη Γερμανία, τον κατεξοχήν προορισμό ξένων φοιτητών, οι περισσότεροι αλλοδαποί φοιτητές είναι Αμερικανοί και μετά το 1900 Ρώσοι. Έντονη είναι και η παρουσία των Βαλκάνιων, των Ρουμάνων κατά πρώτον αλλά και των Βουλγάρων και των Σέρβων. Το ίδιο διάστημα οι Έλληνες φοιτητές συνιστούν μία ευπρόσωπη κοινότητα.²¹ Με βάση τα διάσπαρτα στοιχεία μελέτης της Κοινωνίας των Εθνών²² οι φοιτητές εξωτερικού διεθνώς πρέπει να προσεγγίζουν το 1930 τους 50.000 εκ των οποίων κοντά 1.000 Έλληνες.

¹⁹ Το ίδιο διάστημα, σύμφωνα με τον V. Karady, οι Ρουμάνοι φοιτητές εξωτερικού ξεπερνούν το 25% αυτών του εσωτερικού και οι Πολωνοί εκτιμώνται στο 15-20%. (Karady, 1992: 79)

²⁰ Το ποσοστό εξαρτάται από τον τρόπο υπολογισμού των φοιτητών στην Ελλάδα. Επίσημα το ακαδημαϊκό έτος 2005/06 οι φοιτητές στα ελληνικά τριτοβάθμια ιδρύματα ήταν 402.393: 33.234 μεταπτυχιακοί, 28.493 υποψήφιοι διδάκτορες και 340.766 προπτυχιακοί σε ΑΕΙ και ΑΤΕΙ (573.996 με αυτούς στο πτυχίο).

²¹ Το 1938-39 σε μία περίοδο μείωσης των ξένων φοιτητών, από τους 7.954 ξένους φοιτητές στη Γαλλία, 1.465 είναι Πολωνοί, 891 Ρουμάνοι, 430 Βρετανοί, 324 Σοβιετικοί, 296 Ελβετοί, 284 Γερμανοί, 229 Βούλγαροι, 228 Γιουγκοσλάβοι, 213 Ιταλοί και 211 Έλληνες. (Stamelos, 1990: 48, πίνακας, Πς.

²² League of Nations (1931).

Η παρουσία των Ελλήνων είναι εντονότερη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σύμφωνα με στοιχεία της ΟΥΝΕΣΚΟ, από 100.000 το 1951 (εκτός του πρώην ανατολικού μπλοκ),²³ οι φοιτητές εξωτερικού έφτασαν τους 266.118 το 1962, τους 428.883 το 1968, τους 637.500 το 1973, τους 0,8 εκατ. το 1980, τους 1,2 εκατ. το 1990, τους 1,8 εκατ. το 2000 και τους 2.725.996 το 2005. Οι Έλληνες ανέρχονται σε 8.717 το 1960, σε 14.147 το 1970, σε 31.509 το 1980, σε 32.184 το 1990, σε 55.074 το 2001 και σε 44.512 το 2005. Αυτό σημαίνει ότι από το 1960 έως το 1980 αντιπροσωπεύουν πάνω από το 3% του συνόλου των φοιτητών εξωτερικού. Το ποσοστό μειώνεται στη συνέχεια, ανεβαίνει στο 2,6% το 2002 και πέφτει κοντά στο 1,5% το 2005.

Τόπος και αντικείμενο σπουδών

Μία από τις δυσκολίες για τη μελέτη των φοιτητών του εξωτερικού έγκειται στην αποσιώπηση, από τις αρμόδιες υπηρεσίες, των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών. Έχουμε αναλυτικά στοιχεία για την κοινωνική σύνθεση των εγχώριων φοιτητών, αλλά όχι αυτών του εξωτερικού. Η γνώση τέτοιων στοιχείων θα βοηθούσε τα μέγιστα στη μελέτη του συγκεκριμένου πληθυσμού και, βεβαίως, στην κατανόηση των λόγων της μετάβασης στα πανεπιστήμια του εξωτερικού. Ελλείπει τέτοιων στοιχείων μπορούμε να συνάγουμε έμμεσες ενδείξεις μέσω της διερεύνησης του τόπου και του αντικειμένου σπουδών.

Μετά το 1870, οι Έλληνες φοιτητές πηγαίνουν στη Γερμανία, την κατεξοχήν χώρα υποδοχής αλλοδαπών φοιτητών το διάστημα αυτό. Ενδεικτικά, από 455 και 743 αντίστοιχα τα ακαδημαϊκά έτη 1835-36 και 1860-61, οι αλλοδαποί στα γερμανικά πανεπιστήμια φτάνουν το 1880-81 τους 1.129 και το 1911-12 τους 4.555 σε σύνολο 105.774 φοιτητών –79.245 σε πανεπιστήμια και 26.021 σε ανώτερα ιδρύματα. Λόγω του μικρού τους αριθμού, οι Έλληνες συγκαταλέγονται, μέχρι το 1889, στην κατηγορία «άλλες ευρωπαϊκές χώρες» (167 φοιτητές). Το 1886, αντίθετα, στους 1.682 ξένους φοιτητές στα γερμανικά πανεπιστήμια αναφέρονται 51 Έλληνες. Εκτός από τη Γερμανία, τέσσερις άλλες χώρες προσελκύουν Έλληνες φοιτητές, όλες τους γαλλόφωνες και γερμανόφωνες: κυρίως η Γαλλία και το Βέλγιο και λιγότερο η

²³ Bois, 1956: 29

Ελβετία και η Αυστρία. Το 1888 αναφέρονται 20 φοιτητές στο Βέλγιο και το 1894 85 στη Γαλλία²⁴

Στη δεκαετία του 1890 ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού μειώνεται, γεγονός που συνδέεται με τη σταφιδική κρίση, την πτώχευση και τον άτυχο, για τη χώρα, ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η τάση αντιστρέφεται στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Εφεξής οι περισσότεροι φοιτητές στρέφονται στις γαλλόφωνες χώρες, τη Γαλλία κυρίως.²⁵ Μειώνεται, αντίστοιχα, ο αριθμός τους στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια, γερμανικά και αυστριακά κατά πρώτον. Οι στατιστικές υπηρεσίες των χωρών υποδοχής απογράφουν 32 φοιτητές στο Βέλγιο το 1909, 83 το 1911 στα γερμανικά πανεπιστήμια και 134 το 1913 στη Γαλλία.

Η ροή των Ελλήνων φοιτητών στα πανεπιστήμια του εξωτερικού δυναμώνει μετά το 1920. Κύρια χώρα υποδοχής Ελλήνων, και γενικότερα ξένων φοιτητών παραμένει η Γαλλία, αναδύονται, ωστόσο, δύο νέοι πόλοι υποδοχής: οι ΗΠΑ, δεύτερος αριθμητικά από το 1930 προορισμός ξένων φοιτητών, και η αναγεννημένη εκπαιδευτικά, χάρη κυρίως στην επιρροή των κυβερνήσεων των Εργατικών, Μεγάλη Βρετανία. Ειδικότερα, απογράφονται 55 Έλληνες φοιτητές στο Βέλγιο το 1920, 37 στη Μεγάλη Βρετανία το 1922 και 45 στην Ελβετία το 1925. Όσον αφορά, τέλος, τις δύο βασικές χώρες υποδοχής Ελλήνων, τη Γερμανία και τη Γαλλία, οι υψηλότεροι αριθμοί καταγράφονται το 1928 στην πρώτη (176 συνολικά, 125 στα πανεπιστήμια και 51 στις Ανώτερες Σχολές) και το 1930 στη δεύτερη (474 φοιτητές). Να σημειώσουμε, τέλος, ότι, σύμφωνα με τις επίσημες αμερικανικές στατιστικές, το ακαδημαϊκό έτος 1930-31 είναι γραμμένοι στα πανεπιστήμια των ΗΠΑ 99 Έλληνες.²⁶

Μετά το 1930 ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια φθίνει. Το 1934 απογράφονται 83 στη Γερμανία (56 στα πανεπιστήμια και 27 σε Ανώτερες Σχολές) και 26 στην Ελβετία. Στη Γαλλία αναφέρονται το 1939 μόλις 50. Μερική εξαίρεση αποτελεί η Αγγλία, στην οποία το 1939 φοιτούν 43 Έλληνες φοιτητές.

²⁴ Karady, 1992: 161.

²⁵ Ministère..., 1910.

²⁶ Bois, 1956: 4.

Ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών παίρνει εκρηκτικές διαστάσεις μεταπολεμικά. Μέχρι το 1990, τους βασικότερους διαχρονικά πόλους έλξης αποτελούν δύο χώρες, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας και οι ΗΠΑ (βλ. πίνακα 1). Σε αυτές προστίθεται από το 1968 η Ιταλία. Έκτοτε, και όσο πληθαίνουν οι Έλληνες φοιτητές προστίθενται νέες χώρες προορισμού, βαλκανικές στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και τις αρχές του 1980, ανατολικοευρωπαϊκές στη συνέχεια.

Πίνακας 1. Οι βασικές χώρες σπουδών των Έλληνες φοιτητών εξωτερικού 1960-2005

	1960	1970	1980	1990	1997	2001	2005
Σύνολο	8.717	14.147	31.509*	32.184	53.999	55.064	44.512
Ηνωμένο Βασίλειο	180	795	1.993	3.115	17.073	28.860	19.685
Ιταλία	1.096	6.752	12.435	5.432	6.994	8.874	6.390
Γερμανία	2.834	1.942	5.417	6.434	8.283	8.017	6.552
ΗΠΑ	1.200	1.968	4.220	3.904	3.365	2.401	2.125
Γαλλία	435	528	4.037	2.659	2.931	2.566	2.040
Αυστρία	2.258	1.075	661	423	354	310	238
Ελβετία	299	409	406	401	300	262	296
Βέλγιο	77	220	305	1.103	928	616	445
Γιουγκοσλαβία		60	556	3.168			
Βουλγαρία				1.960	5.173		
Ρουμανία		19		1.517	4.865		
Τουρκία					430	1.304	1.055
Ουγγαρία					967	457	133
Τσεχία					430	426	117
Σλοβακία					235	262	86

Πηγή: Για το 2001 και το 2005 Ο.Ε.С.Д., 2002 και 2007.. Για τα άλλα έτη UNESCO, Statistical Yearbook.

Σε ό,τι αφορά, τέλος, τις χώρες υποδοχής, στα μέσα της δεκαετίας του 1990 συγκροτείται ένα μεγάλο ρεύμα προς το Ηνωμένο Βασίλειο, το οποίο μέχρι τότε προσέλκυε λιγότερο από το 10% των Ελλήνων φοιτητών. Από τους 28.879 Έλληνες φοιτητές εξωτερικού το 1994, 10.929, το 41%, σπουδάζουν εκεί. Το σχετικό ποσοστό με το χρόνο μεγαλώνει και εκτινάσσεται από το 1997 –τη χρονιά της *μεταρρύθμισης Αρσένη*: από τους 55.064 Έλληνες φοιτητές σε χώρες του Ο.Ο.Σ.Α το 2001, οι 28.860, πάνω δηλαδή από τους μισούς, σπουδάζουν στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Η εκρηκτική αύξηση του αριθμού των Ελλήνων φοιτητών στο Ηνωμένο Βασίλειο πιθανόν να είναι διογκωμένη και παροδική. Απ' όσο γνωρίζω, στις στατιστικές περιλαμβάνονται και οι εγγεγραμμένοι –κάποιες χιλιάδες- στα παραρτήματα των βρετανικών πανεπιστημίων στην Ελλάδα.²⁷ Από την άλλη, η

²⁷ Οι αριθμοί αποτελούν μέρος των εντυπώσεων στο πλαίσιο του σκληρού ανταγωνισμού των μεγάλων δυτικών χωρών για την προσέλκυση αλλοδαπών φοιτητών. Ενδεικτικά, τα

μείωση των φοιτητών εξωτερικού συμπαρασύρει και το ρεύμα στο Ηνωμένο Βασίλειο. Έτσι, όπως φαίνεται στον σχετικό πίνακα οι Έλληνες φοιτητές στη χώρα αυτή πέφτουν το 2005 στους 19.685.

Σε κάθε περίπτωση, η στροφή στα βρετανικά πανεπιστήμια συνδέεται εκτός των άλλων και με την ανάπτυξη των μεταπτυχιακών. Η απουσία, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οργανωμένων σπουδών στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με μετασχηματισμούς, στο διάστημα αυτό, στην αγορά των πτυχίων συντελούν στη ραγδαία αύξηση των μεταπτυχιακών φοιτητών. Το 1976 ήταν 4.551,²⁸ το 1994 5.610, ενώ σήμερα, όπως είδαμε, πρέπει να πλησιάζουν τους 20.000. Αυτό σημαίνει ότι μετά το 1980, με εξαίρεση πιθανόν την τριετία 1997-2000, μειώνονται οι προπτυχιακοί φοιτητές και αυξάνονται οι μεταπτυχιακοί.²⁹

Από την άλλη, ενώ μεγάλο μέρος των προπτυχιακών φοιτητών (γύρω στο 20%) κατευθύνεται σε μη παραδοσιακές χώρες υποδοχές φοιτητών (Ιταλία, χώρες των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης), οι μεταπτυχιακοί κατευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά σε λίγες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ. Από τους 5.610 μεταπτυχιακούς φοιτητές το 1994, 4.834 κατευθύνονταν σε τρεις χώρες: 3.476 στο Ηνωμένο Βασίλειο, 714 στις ΗΠΑ και 644 στη Γαλλία. Μπορούμε να πάμε ένα βήμα πιο πέρα το συλλογισμό μας σημειώνοντας ότι ακόμη υψηλότερη είναι η αναλογία των φοιτητών που περατώνουν το διδακτορικό τους δίπλωμα στις χώρες αυτές ή κάνουν ειδικότητα σε ορισμένους τομείς όπως η ιατρική. Ενδεικτικά, 597 Έλληνες εκπόνησαν διδακτορικά σε πανεπιστήμια των ΗΠΑ από το 1985 μέχρι το 1989 και 1.223 από το 1990 μέχρι το 1996,³⁰ αριθμοί εντυπωσιακοί τόσο σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των Ελλήνων φοιτητών στη χώρα αυτή όσο και γιατί ξεπερνούν τον αριθμό των απονεμημένων διδακτορικών διπλωμάτων στα ελληνικά πανεπιστήμια το ίδιο χρονικό διάστημα.

γερμανικά πανεπιστήμια κατατάσσουν στην κατηγορία «αλλοδαποί» τους φοιτητές που γεννήθηκαν εκεί, πήγαν σε γερμανικό σχολείο αλλά δεν έχουν γερμανική υπηκοότητα. Το ίδιο ισχύει και για άλλες χώρες.

²⁸ Ψαχαρόπουλος, Καζαμιάς, 1985: 211.

²⁹ Το 1985/6 το 53,1% των Ελλήνων φοιτητών στη Γαλλία ήταν μεταπτυχιακοί –μόλις το 24,95% των άλλων Ευρωπαίων από τις τότε χώρες μέλη της ΕΟΚ (Stamelos, 1990: 213).

³⁰ Κιμουρτζής, 2005: 76 πίνακας 7.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η κατανομή των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού κατά αντικείμενο σπουδών. Δεν έχουμε συνολική εικόνα για το ζήτημα μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Από προσωπική μελέτη στις γαλλικές στατιστικές από το 1890 έως το 1910 διαπιστώσαμε ότι οι περισσότεροι Έλληνες στρέφονται στην ιατρική και τα νομικά και λιγότερο στις θετικές επιστήμες, τη φιλολογία και τις κοινωνικές επιστήμες. Η κατανομή αυτή ίσως να μην ισχύει για τους φοιτητές σε άλλες χώρες. Γνωρίζουμε ότι στη Γερμανία το ίδιο διάστημα βρίσκονται σχεδόν όλοι οι γνωστοί Έλληνες παιδαγωγοί και πολλοί στρατιωτικοί, δηλαδή άνθρωποι που στελεχώνουν τον κρατικό μηχανισμό. Στην Ελβετία, αντίθετα, στη Ζυρίχη ιδιαίτερα, πολλοί Έλληνες σπουδάζουν μηχανικοί.³¹

Συγκρίνοντας την κατανομή των Ελλήνων φοιτητών στη Γαλλία την περίοδο 1890-1910 διαπιστώνουμε ότι μοιάζει περισσότερο με την αντίστοιχη των λιγότερο αναπτυγμένων οικονομικών χωρών. Οι φοιτητές των πλούσιων χωρών, αλλιώς των τεχνολογικά και επιστημονικά προηγμένων, επιλέγουν, εύλογα, σε μεγάλο βαθμό, σπουδές σχετικές με τον γαλλικό πολιτισμό και την κυρίαρχη τότε διεθνώς γαλλική γλώσσα. Αντίθετα, οι περισσότεροι φοιτητές από τις πιο φτωχές χώρες στρέφονται σε «χρηστικές σπουδές» κυρίως την ιατρική και τα νομικά, τα δύο κατά βάση πλέον αξιοδοτημένα επαγγέλματα στις κοινωνίες αυτές, συντελεστικά για την ένταξη στις ιθύνουσες ομάδες.

Η προαναφερθείσα κατανομή φαίνεται να αλλάζει εν μέρει λίγα χρόνια μετά. Ανταποκρίνεται περισσότερο στην αντίστοιχη των προηγμένων, γεγονός που πιθανόν να συνδέεται και με την αύξηση του αριθμού των φοιτητριών, οι οποίες λογικά προέρχονται από τις ευπορότερες κοινωνικές ομάδες. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Γ. Σταμέλος για τους Έλληνες φοιτητές στη Γαλλία το 1938, το 35,24% (επί συνόλου 211) σπουδάζει «Φιλολογία»³², το 24,42% Ιατρική, το 22,62% Θετικές Επιστήμες, το 15,13% Νομικά, το 1,84 Φαρμακευτική και το 0,77% Θεολογία.³³

³¹ Στην Επετηρίδα των Ελλήνων που φοίτησαν στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης καταγράφονται 52 από το 1872 ως το 1920 και άλλοι 37 από το 1920 ως το 1940. (Αντωνίου, 2006: 177, υπ. 208).

³² Βάζουμε τον όρο σε εισαγωγικά γιατί είναι ασαφής. Πιθανόν να περιλαμβάνει και άλλες επιστήμες, Κοινωνικές, Ανθρωπιστικές ακόμη και Οικονομικά.

³³ Stamelos, 1990: 49, πίνακας iid.

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε για τις σπουδές των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού τις τελευταίες δεκαετίες προκύπτει μία ανομοιογενής εικόνα, γεγονός που έχει να κάνει και με την κοινωνική τους σύνθεση. Στη Γαλλία, σύμφωνα με την έρευνα του Γ. Σταμέλου, το ακαδημαϊκό έτος 1983 το 54,44% των Ελλήνων φοιτητών σπούδαζε *Φιλολογία-Κοινωνικές Επιστήμες*, το 18,67% *Θετικές Επιστήμες*, το 10,83% Νομικά, το 9,2% Οικονομικά και το 6,16% Ιατρική. Τα ποσοστά αυτά μοιάζουν αρκετά με τα αντίστοιχα των φοιτητών από τις άλλες Ευρωπαϊκές χώρες της τότε ΕΟΚ.³⁴

Αρκετά διαφορετικά είναι τα ευρήματα του Π. Κιμουρτζή όσον αφορά την κατανομή των διδακτορικών διατριβών που εκπόνησαν Έλληνες φοιτητές στις ΗΠΑ από το 1988 ως το 1996. Θυμίζουν περισσότερο την κατανομή των Ελλήνων φοιτητών στη Γαλλία το διάστημα 1890-1910 παρά τις μεταγενέστερες. Συνοψίζω 1. Πάνω από τους μισούς Έλληνες εκπονούν διδακτορικό στη μηχανική και τις φυσικές επιστήμες όταν το αντίστοιχο ποσοστό για τους άλλους Δυτικοευρωπαίους δεν έφτανε το 25%. 2. Οι Έλληνες έκαναν συγκριτικά πολύ λιγότερα διδακτορικά «στις βιολογικές και αγροτικές επιστήμες, καθώς και επιστήμες γης ατμόσφαιρας και ωκεανών», και πολύ περισσότερα στα μαθηματικά και την πληροφορική. 3. Οι μισοί Δυτικοευρωπαίοι ανακηρύχτηκαν διδάκτορες «στους κλάδους της ψυχολογίας, κοινωνικών, ανθρωπιστικών επιστημών, επιστημών εκπαίδευσης και υγείας» το αντίστοιχο ποσοστό για τους Έλληνες ήταν 24%.³⁵

Οι σπουδές στο εξωτερικό: απόπειρα ερμηνείας

Διαπιστώσαμε ότι από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα ο αριθμός των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού είναι συγκριτικά υψηλός. Το ρεύμα πήρε διαστάσεις μεταπολεμικά και άγγιξε το απόγειό του σε δύο χρονικές περιόδους: στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και αμέσως μετά τη *μεταρρύθμιση Αρσένη*. Από το 1980 ως το 1995 και μετά το 2001 υποχωρεί έτσι που το ποσοστό των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού φθίνει συγκριτικά τόσο με τους φοιτητές εσωτερικού όσο και με τον συνολικό αριθμό των φοιτητών εξωτερικού διεθνώς. Η μείωση είναι ακόμη πιο σημαντική αν σταθούμε μόνο στους προπτυχιακούς φοιτητές.

³⁴ Η πιο μεγάλη διαφορά έγκειται στο ότι οι άλλοι Ευρωπαίοι σπουδάζουν λιγότερο Θετικές Επιστήμες (11,71%) και περισσότερο Ιατρική (10,74%) (Stamelos, 1990: 197-206).

³⁵ Κιμουρτζής, 2005: 77.

Πώς εξηγείται η τάση αυτή; Σε μια πρώτη ματιά είναι κραυγαλέα η συσχέτιση ανάμεσα στον «ξενιτεμό» και στο κλείσιμο/άνοιγμα των ΑΕΙ στην Ελλάδα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι το 1981 είναι κλειστά, με αποτέλεσμα να υπάρχει τεράστια αναντιστοιχία ανάμεσα στην «προσφορά» και τη «ζήτηση». Το διάστημα αυτό ο αριθμός των φοιτητών στην Ελλάδα παραμένει, με γνώμονα τα διεθνή δεδομένα, σε χαμηλά επίπεδα και καλύπτει μόλις το 25% των αποφοίτων των εξατάξιων, τότε γυμνασίων.³⁶ Το κλείσιμο βρίσκεται σε κραυγαλέα αντίφαση τόσο με τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των φοιτητών διεθνώς όσο και με τους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας.

Την υπόθεση της αιτιώδους σχέσης κλεισίματος των ΑΕΙ και μετάβασης στο εξωτερικό μπορούμε να την ελέγξουμε και αντίστροφα. Το άνοιγμα των ελληνικών ΑΕΙ μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 έχει αποτελέσματα. Η ροή προς το εξωτερικό καταλαγιάζει και μειώνεται ελαφρά.

Το κλείσιμο/άνοιγμα της ελληνικής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εξηγεί εν μέρει αλλά δεν εξαντλεί το ζήτημα των σπουδών στο εξωτερικό. Με εξαίρεση το τμήμα Πολιτικών Μηχανικών του τωρινού ΕΜΠ από το Σεπτέμβριο του 1887, η ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση από το 1870 έως το 1922 ήταν ανοικτή και προσβάσιμη στους απόφοιτους της μέσης εκπαίδευσης. Τα διδακτικά τέλη που επιβάλλει το 1892 η κυβέρνηση Τρικούπη (μειώνονται το 1895 από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη) ελαττώνουν μόνο πρόσκαιρα τον αριθμό των φοιτητών. Κι όμως, το διάστημα αυτό μεταβαίνουν όλο και περισσότερο στα πανεπιστήμια του εξωτερικού. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στις μέρες μας. Αν και τα μεταπτυχιακά τμήματα στα ελληνικά ΑΕΙ δεν λείπουν, όλο και περισσότεροι απόφοιτοι στρέφονται σε αντίστοιχα τμήματα πανεπιστημίων του εξωτερικού.

Το επιχείρημα περί ποιότητας των ελληνικών ΑΕΙ δεν απαντάει, στη γενικότητά του, στο ερώτημα. Δίχως αμφιβολία η μετάβαση σε ιδρύματα του εξωτερικού σχετίζεται και με το επίπεδο των πανεπιστημίων. Όπως και πολλές άλλες χώρες, κατά βάση μη προηγμένες οικονομικά, οι ελληνικές αρχές στέλνουν μετά το 1870 υποτρόφους στη θεωρούμενη κατεξοχήν χώρα της γνώσης, τη Γερμανία, με στόχο τη μεταφορά γνώσης και τη συγκρότηση επιστημόνων ικανών να συμβάλουν στην

³⁶ Κυπριανός, 2004: 274

παραγωγή της μετά την επιστροφή στη χώρα τους.³⁷ Η εν λόγω πρακτική ακολουθείται έκτοτε από κρατικούς κι ιδιωτικούς φορείς, με τη χορήγηση υποτροφιών. Μόνο το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), που ιδρύθηκε το 1952, χορήγησε το ακαδημαϊκό έτος 1999-2000 223 υποτροφίες για μεταπτυχιακά στο εξωτερικό.³⁸ Άλλες τόσες τουλάχιστον υποτροφίες χορηγούνται από μη κρατικούς φορείς.

Στην εν λόγω κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε και τις υποτροφίες των ξένων κυβερνήσεων αλλά και των προγραμμάτων μεγάλων ιδιωτικών οργανισμών με διακηρυγμένο στόχο τη συνδρομή των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών και τη σύσφιξη, υποτίθεται, των διμερών τους σχέσεων. Από τη σκοπιά αυτή αξίζει να μνημονεύσουμε το κρατικό αμερικανικό πρόγραμμα Fulbright. «Από την ίδρυσή του το 1949 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60», γράφει ο Σ. Πεσμαζόγλου, «το πρόγραμμα ανταλλαγής υποτρόφων του ιδρύματος Fulbright επέτρεψε σε περισσότερους από χίλιους Έλληνες να βρεθούν στις ΗΠΑ και σε περίπου οκτακόσιους Αμερικανούς στην Ελλάδα. Το πρόγραμμα λειτούργησε σε τρία επίπεδα: κορυφαίοι ερευνητές, επαγγελματίες, αλλά και σπουδαστές (μεταπτυχιακοί και προπτυχιακοί)». ³⁹ Ανάλογες πρακτικές υιοθέτησαν και οι «μεγάλες» ευρωπαϊκές χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία. «Στην Ελλάδα, η Γαλλία ξεκίνησε το 1945, αμέσως μετά τον πόλεμο, με την παροχή περίπου 50 υποτροφιών. Υψηλό ποσοστό

³⁷ Με την καθιέρωση των διεθνών εκθέσεων, γίνονται γνωστά τα επιτεύγματα σε διάφορους τομείς. Ορόσημο αποτελεί η έκθεση του 1854 στο Λονδίνο. Η τεχνολογική υπεροχή των Γερμανών προσλαμβάνεται ως παράγωγο της καλύτερης εκπαίδευσής τους. Η υπεροχή της γερμανικής εκπαίδευσης θεωρείται αυτονόητη μετά τη συντριπτική νίκη της Πρωσίας στον γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870. Στην Ελλάδα, το επιχείρημα χρησιμοποιείται κατά κόρον από τους υπέρμαχους της μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης. Ένα από τα μέσα για το σκοπό αυτό, όπως και για την κάλυψη των αναγκών σε ειδικευμένο προσωπικό, είναι η αποστολή νέων στο εξωτερικό, κυρίως τη Γερμανία. Η τάση ενισχύεται μετά το γάμο, το 1877, του Κωνσταντίνου με την αδελφή του αυτοκράτορα Γουλιέλμου, τη σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών και τη μεγαλύτερη επιρροή της Γερμανίας στην Ελλάδα.

³⁸ Kontogiannopoulou-Polydorides, Papadiamantaki, Stamelos, 2001: 15.

³⁹ Πεσμαζόγλου, 1995: 63. Διόλου, συνεπώς, τυχαίο ότι το 1951 ο αριθμός των Ελλήνων στα αμερικανικά πανεπιστήμια φτάνει τους 651 (Bois, 1956: 202), αριθμός εντυπωσιακός αν αναλογιστούμε ότι οι φοιτητές εσωτερικού δεν ξεπερνάνε τους 15.000.

αυτών των υποτρόφων αναγνωρίστηκαν αργότερα ως κορυφαίοι διανοούμενοι με μεγάλη επιρροή στην Ελλάδα, ακόμη και στην Ευρώπη».⁴⁰

Πέρα, λοιπόν, από εκείνους που δεν έχουν πρόσβαση στα ΑΕΙ του εσωτερικού, «ξενιτεύονται» και αρκετοί άλλοι, υπότροφοι και μη, με στόχο τη γνώση και, εύλογα, τη μεταφορά και διάχυσή της. Η πρακτική αυτή ακολουθείται από πολλές χώρες, ιδιαίτερα στις μέρες μας από την Κίνα και την Κορέα, που εισάγουν μέσω των φοιτητών τεχνογνωσία.

Εκτός από την πρόσβαση στη γνώση οι σπουδές στο εξωτερικό, ιδιαίτερα σε ένα καλό δυτικό πανεπιστήμιο, προσδίδουν κύρος και καταξίωση. Συνιστούν θεμελιώδες μέσο κοινωνικής διάκρισης: το πτυχίο αποτελεί εχέγγυο γνώσης, ο τόπος προορισμού πειστήριο απόκτησης εμπειριών και η διεθνής γλώσσα διαβατήριο συμμετοχής σε μία κοσμοπολίτικη ομάδα.⁴¹ Για λόγους συναφείς με την ιστορία των αστικών στρωμάτων στην Ελλάδα, από το 1890 και μετά, πολλοί γόννοι της ομάδας αυτής «σνομπάρουν» τα ελληνικά πανεπιστήμια και στρέφονται στα «καλά» του εξωτερικού.

Η συγκεκριμένη πρακτική δεν συνιστά βέβαια ελληνική ιδιαιτερότητα. Αντίστοιχα φαινόμενα απαντώνται παντού. Η «ελίτ» των χωρών του Τρίτου Κόσμου προσβλέπει στα καλά δυτικά εκπαιδευτήρια, η γαλλική στις *Μεγάλες Σχολές* και η αμερικανική στα «καλά» πανεπιστήμια, κυρίως αυτά της Ivy League. Στην Ελλάδα ανάλογη λειτουργία σήμερα επιτελούν τα «καλά» ιδιωτικά σχολεία της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης και αυτά των μεγάλων δυτικών χωρών (αμερικανικό κολέγιο, γερμανικό σχολείο, γαλλικό, ιταλικό...).

Συνοψίζοντας, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις ομάδες φοιτητών εξωτερικού. Εκείνους που ψάχνουν το «καλό» πτυχίο και την επαγγελματική διασφάλιση, αυτούς που αναζητούν τη γνώση και εκείνους που επιδιώκουν την κοινωνική διάκριση. Το πρόβλημα στην εν λόγω κατηγοριοποίηση έγκειται στην αδυναμία διάκρισης

⁴⁰ Πεσμαζόγλου, 1995: 70-71.

⁴¹ Η συμβολική διαπάλη των πτυχιούχων είναι έκδηλη, ιδιαίτερα στην επαρχία. Οι πτυχιούχοι (κυρίως γιατροί, δικηγόροι και μηχανικοί) εσωτερικού, δυτικοευρωπαϊκών (με μερική εξαίρεση τα ιταλικά) και βορειοαμερικανικών πανεπιστημίων δημοσιοποιούν τον τόπο σπουδών σε περίοπτη θέση. Οι πτυχιούχοι από άλλες χώρες, ιδιαίτερα βαλκανικές, τον αποσιωπούν και τον αναπληρώνουν με κάτι άλλο (το εγχώριο ίδρυμα που έκαναν ειδικότητα, κάποια μετεκπαίδευση σε δυτική χώρα κλπ.).

ανάμεσα στις τρεις ομάδες, καθώς αυτές συμπλέκονται, αλλά και στη δυσχέρεια κατάδειξης των κινήτρων των φοιτητών, αφού οι στόχοι δεν είναι μονοσήμαντοι. Μπορούμε, ωστόσο, να προβούμε σε ορισμένες υποθέσεις ώστε να σχηματίσουμε καλύτερη εικόνα για τους φοιτητές εξωτερικού.

Ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η πλειονότητα των Ελλήνων φοιτητών εξωτερικού αποτελείται από υποτρόφους και γόνους αστών. Εύλογα καθώς η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα παραμένει, μέχρι κοντά τα τέλη της δεκαετίας του 1920, προσβάσιμη, ενώ λίγοι είναι εκείνοι που διαθέτουν τα μέσα για σπουδές, έστω και μικρής διάρκειας, στο εξωτερικό.

Μετά τη δεκαετία του 1950 στις δύο προαναφερθείσες ομάδες προστίθενται και γόνοι των λιγότερο εύπορων, οικονομικά και μορφωτικά, οικογενειών, ως συνέπεια του «κλεισίματος» των ΑΕΙ. Αυτό ισχύει για τον μεγάλο όγκο των φοιτητών που μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1960 στρέφονται στην Ιταλία κι αργότερα στις βαλκανικές και ανατολικοευρωπαϊκές χώρες.

Η διάκριση ανάμεσα στις τρεις προαναφερθείσες κατηγορίες είναι ακόμη πιο δύσκολη στις μέρες μας καθώς η «κινητικότητα» προβάλλει ως αναγκαίο καλό, η καλή γνώση της αγγλικής γλώσσας είναι περισσότερο από απαραίτητη και η προαγωγή της επιστήμης προϋποθέτει την ένταξη σε διεθνή δίκτυα. Με δύο λόγια οι σπουδές στο εξωτερικό, τα αγγλόφωνα πανεπιστήμια κατά πρώτον, προβάλλουν ως αδήριτο συμπλήρωμα των βασικών σπουδών. Έτσι κατανοούμε τη μεγάλη αύξηση των μεταπτυχιακών φοιτητών εξωτερικού και τη στροφή προς το Ηνωμένο Βασίλειο στη δεκαετία του 1990.

Αρκετές μαρτυρίες στηρίζουν τις προηγούμενες διαπιστώσεις. Το 1897, σε μία περίοδο που συγκροτείται το πρώτο μεγάλο ρεύμα προς τα δυτικοευρωπαϊκά πανεπιστήμια, στο λόγο του για την παράδοση της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Α. Κ. Χρηστομάνος, χημικός, ουσιαστικά υποστηρίζει ότι το επίπεδο σπουδών στο ίδρυμά του δεν είναι ικανοποιητικό και ότι οι φοιτητές έχουν κάθε λόγο να στραφούν στα πανεπιστήμια του εξωτερικού. Αν δεν το κάνουν είναι για λόγους οικονομικούς. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι πάνε στο εξωτερικό όσοι έχουν τα οικονομικά μέσα.⁴²

⁴² «Εάν δεν ήτο το νόμισμα εν Ελλάδι εις τοςαύτην υποτίμησιν, οι πλείστοι των έξωθεν ερχομένων φοιτητών θα μετέβαινον εις Ευρώπην. Δια τον αυτόν δ' ακριβώς λόγον και ημεδαποί δεν μεταβαίνουσιν εις τα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, ένθα αντί διδάκτρων ίσων

Στο ίδιο πνεύμα, αλλά πολύ περισσότερο ευθύς είναι ο Α. Δελμούζος. Τον Αύγουστο του 1907, με αφορμή *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* του Γ. Σκληρού, γράφει στο *Νουμά*: «Την εκπαίδευσή μας χώρισε ο Φωτιάδης σε κάτω, κατωτέρα και κατωτάτη. Η κατωτάτη, το Πανεπιστήμιο, βάζοντας την τελειωτική σφραγίδα στην καταστροφή _από βυθό πέφτει σε βυθό ως που δεν ήταν άλλος_ τους πετά ως γιατρούς, φιλολόγους, δικηγόρους και λογοφίλους στον άπατο βυθό της κοινωνικής διαφθοράς και ταποτελέσματα τα ξέρομε όλοι. “ Αρκετοί απ’ αυτούς, πούτυχαν νάχουν κάποια περιουσία, έρχονται ως *doctores* στην Ευρώπη «προς τελειοποίησιν των σπουδών των». (...) Οι περισσότεροι κατεβαίνουν στην Ελλάδα και, κυττάζοντας πώς να σκαρφαλώσουν σε ανώτερα κοινωνικά αξιώματα(...)) αφομοιώνονται τέλος με το αχόρταγο περιβάλλον».⁴³

Ορθά ο Χ. Χατζηιωσήφ αναλύει τον μεγάλο αριθμό «των Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό, όπου βρισκόταν με την οικονομική στήριξη των οικογενειών τους» ως επιπλέον «ένδειξη για την ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης».⁴⁴ Η διαπίστωση επιβεβαιώνεται και εμπειρικά. Αναφερόμενος στον λεγόμενο «Κύκλο της Ζυρίχης» ο Γ. Αντωνίου, γράφει: «Ο λεγόμενος Κύκλος, στη στενότερη εκδοχή του, αποτελείτο από τους πολιτικούς μηχανικούς Αλέξανδρο Ζαχαρίου και Κλεώνυμο Στυλιανίδη, τους χημικούς Λεόντιο Οικονομίδη, Νικόλαο Κανελλόπουλο, Λεωνίδα Αραπίδη και Ανδρέα Χατζηκυριάκο. Οι άνθρωποι, αυτοί, γόνοι εμπορικών, εφοπλιστικών και βιομηχανικών οικογενειών, σπούδασαν στη Ζυρίχη, στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και κατά τη διάρκεια της επόμενης, και ανέπτυξαν σχέσεις φιλίας. Κάποιοι απ’ αυτούς έκαναν καριέρα στο εξωτερικό ως το τέλος του 19^{ου} αιώνα και όταν, στις αρχές του 20^{ου}, επιστρέφουν στην Ελλάδα, επεκτείνουν τους φιλικούς δεσμούς των φοιτητικών τους χρόνων δημιουργώντας στενές επαγγελματικές σχέσεις».⁴⁵

Διόλου λοιπόν συμπτωματικό ότι από τους 140 πιο ισχυρούς Έλληνες επιχειρηματίες την περίοδο 1900-1940 (μόλις το 3% των Ελλήνων ήταν τότε

περίπου προς τα ημέτερα εκπαιδευτικά τέλη, ήθελον διδάσκεσθαι ασυγκρίτως τελειότερον. Τούτο δε δια πολλές άλλας αιτίας, αλλά και δια την μείζονα τελειότητα των μέσων διδασκαλίας». (Χρηστομάνος, 1898: 103).

⁴³ Δελμούζος, 1976: 8-10.

⁴⁴ Χατζηιωσήφ, (χχς): 15.

⁴⁵ Αντωνίου, 2006: 177-8.

απόφοιτοι ΑΕΙ) 101 τελείωσαν πανεπιστήμιο, 60 στο εξωτερικό, κυρίως Γερμανία και Ελβετία, και 41 στην Αθήνα.⁴⁶ Θυμίζω, τέλος, ότι το ίδιο χρονικό διάστημα, όλοι σχεδόν οι γνωστοί Έλληνες πολιτικοί πέρασαν από ένα τουλάχιστον δυτικό-ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο.

Η μετάβαση στο εξωτερικό για σπουδές δεν είναι συνέπεια αντίδρασης ατόμων σε κάποια αιτία, όπως ο αποκλεισμός, η δίψα για γνώση ή για κοινωνική διάκριση. Ούτε βέβαια απλά προϊόν ατομικών ή οικογενειακών στρατηγικών με όρους κόστους/οφέλους. Ακόμη και η φοιτητική «μετανάστευση» που φαντάζει ως παράγωγο του αποκλεισμού από τα εγχώρια ΑΕΙ δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα χωρίς ορισμένες θεμελιώδεις προϋποθέσεις, όπως η μαζικοποίηση των δυτικών πανεπιστημίων, η οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα και η αξιολόγηση των πτυχίων.

Η οικονομική ανάπτυξη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 μέχρι το 1973 αύξησε το εισόδημα των λαϊκών στρωμάτων και κατέστησε εφικτή τη χρηματοδότηση των σπουδών των παιδιών τους σε χώρες συγκριτικά μη ακριβές όπως η Ιταλία.⁴⁷ Την ίδια στιγμή η οικονομική ανάπτυξη, έτσι όπως αυτή συντελέστηκε, τροφοδότησε τη ζήτηση ορισμένων επαγγελματιών, ιδιαίτερα πολιτικών μηχανικών, και αξιολόγησε τα πτυχία τους. Στην αξιολόγηση των σχολικών τίτλων συνέβαλε τα μέγιστα και η επαγγελματική απορρόφηση, το διάστημα αυτό, των πτυχιούχων από τους διάφορους κρατικούς μηχανισμούς. Στη συγκεκριμένη συνθήκη, το πτυχίο έχει από πρακτικό αντίκρισμα και προβάλλει ως ορατό μέσο επαγγελματικής και κοινωνικής διασφάλισης, άρα ως αντικείμενο πόθου και επένδυσης. Έτσι, τα προσβάσιμα δυτικά πανεπιστήμια, ιδιαίτερα τα πιο προσιτά, οικονομικά και γνωστικά, προβάλλουν ως λύση για την επίτευξη του εν λόγω στόχου.

Κάτι ανάλογο μπορεί να λεχθεί και για τις άλλες περιόδους. Η μετάβαση των γόνων των Ελλήνων αστών στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δεν θα ήταν εφικτή χωρίς την παράλληλη σύσταση της διεθνούς αγοράς πτυχίων με γνώμονα την γνώση. Έτσι, πολλές χώρες, φτωχές και κυρίως τότε πλούσιες, στέλνουν υποσχόμενους υποτρόφους με στόχο την εισαγωγή γνώσης. Υποτροφίες παρέχουν με τη σειρά τους και οι πλούσιες χώρες με στόχο τη προσέλκυση των μελλοντικών ηγετών των φτωχότερων χωρών. Η πρόταξη της γνώσης σε βάρος της

⁴⁶ Βαξεβάνογλου, 1994: 143.

⁴⁷ Εν μέρει και τη Δυτική Γερμανία και τις ΗΠΑ χάρη στα δίκτυα συγγενών μεταναστών.

κυρίαρχης μέχρι τότε ιδέας προαγωγής του εθνικού πολιτισμού τροφοδότησε τον κοσμοπολιτισμό των αστικών κύκλων και οδήγησε πολλούς νέους στα δυτικά πανεπιστήμια, συχνά σε γνωστικά αντικείμενα που θεράπευε το Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Κρίσιμο, τέλος, είναι το ερώτημα επιλογής της χώρας σπουδών. Εδώ τα κριτήρια μπορούν να συνοψισθούν σε τέσσερα. Κάποιες χώρες, όπως οι γερμανόφωνες στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις μέρες μας οι ΗΠΑ, επιβάλλονται ως οι κατεξοχήν χώρες της γνώσης και έτσι προσελκύουν φοιτητές. Ο δεύτερος λόγος έχει να κάνει με τη γλώσσα. Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα η γαλλική κι ακόμη περισσότερο μετά το 1980 η αγγλική, ως διεθνείς γλώσσες, λειτουργούν ως ισχυρά μέσα προσέλκυσης φοιτητών στα γαλλόφωνα και αγγλόφωνα πανεπιστήμια αντίστοιχα.

Σημαντική, κατά τρίτον, είναι η ακολουθούμενη πολιτική κυρίως από τις χώρες υποδοχής για την προσέλκυση φοιτητών. Μνημονεύσαμε πώς το πρόγραμμα Fulbright συνέβαλε στη θεαματική αύξηση των Ελλήνων φοιτητών στις ΗΠΑ στη δεκαετία του 1950. Κάτι ανάλογο, αν και σε μικρότερη κλίμακα, μπορεί να λεχθεί και για τη γαλλική κυβέρνηση, η οποία στη διάρκεια του Μεσοπολέμου παρείχε συγκριτικά πολλές υποτροφίες σε Ρουμάνους αλλά και σε Έλληνες.

Στην επιλογή, τέλος, του τόπου σπουδών βαρύνοντα ρόλο διαδραματίζουν τα εκπαιδευτικά δίκτυα ανάμεσα στις χώρες προέλευσης και προορισμού. Ειδικότερα, η μετάβαση στη Γαλλία και στις ΗΠΑ υποστηρίχτηκαν αρχικά από συγκεκριμένους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Μπορεί, με άλλα λόγια, η στροφή προς τα γαλλικά πανεπιστήμια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να διευκολύνθηκε από τη διάχυση της γαλλικής κουλτούρας μεταξύ των Ελλήνων αστών, έγινε, ωστόσο, δυνατή χάρη και στα πολλά, μέχρι το 1928, γαλλόφωνα σχολεία.⁴⁸

Παρόμοια, η κατοπινή στροφή προς τις ΗΠΑ οφείλει πολλά στη μετεγκατάσταση από τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τεσσάρων

⁴⁸ Το 1923, στην Ελλάδα απογράφονται (εκτός από τις γνωστές Αρχαιολογικές σχολές) 36 γαλλόφωνα σχολεία (τα 27 είναι από διάφορες θρησκευτικές ομάδες), 6 ιταλικά, 5 αρμένικα, 2 Γερμανικά, 1 ρουμάνικο και 6 αμερικανικά (εκτός από τη Σχολείο Χιλ και τα «άτυπα» θρησκευτικά (προτεσταντικά) σχολεία σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη των Young Men's and Young Women's Christian Association, τις γνωστές YMCA και YWCA, ή XAN επί το ελληνικότερον (Fry, 1929: 124-5).

αμερικανικών κολεγίων στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την επιτυχία τους να προσελκύσουν σύντομα μεγάλο αριθμό μαθητών, γόνων αστών και μη. Από εκεί και οι πρώτοι φοιτητές προς τις ΗΠΑ, από εκεί μέχρι πρόσφατα η μεγαλύτερη δεξαμενή, προπτυχιακών κυρίως, φοιτητών.⁴⁹ Το ίδιο, τέλος, μπορεί να λεχθεί σήμερα για τα αγγλόφωνα κολέγια τα οποία συνιστούν προνομιακούς διαμεσολαβητικούς σταθμούς για την κατοπινή μετάβαση, έστω και για λίγο, στα βρετανικά πανεπιστήμια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αντωνίου Γ., (2006), *Οι Έλληνες μηχανικοί: Θεσμοί & ιδέες 1900-1940*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Athens College, (1976), *1925-1975, Fiftieth Anniversary*, Athens: Athens College.
- Βαξεβάνογλου Α., (1994), *Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Bois Cora du (1956) *Foreign Students and Higher Education in the United States*, American Council on Education, Washington D.C. by Carnegie Endowment for International Peace.
- Charle, Ch., (2004), « Patterns », στο W. Rugg, (ed.) *A History of the University in Europe, vol. III, Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800-1945)*, Cambridge: Cambridge University Press: 33-80.
- Charle Ch., Verger J., (2007), *Histoire des universités*, Paris: PUF.
- Δημαράς Κ. Θ., (1987), *Εν Αθήναις τη 3^η Μαΐου 1837*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

⁴⁹ Ενδεικτικά το 1975 απεφοίτησαν από το Κολλέγιο Αθηνών 92 μαθητές. Από τους 56 που συμμετείχαν στις εισαγωγικές εξετάσεις για τα ΑΕΙ πέρασαν 51 (91% επιτυχία όταν ο μέσος όρος κυμαινόταν στο 15 με 20%). Οι υπόλοιποι στράφηκαν σε ξένα πανεπιστήμια: 16 στις ΗΠΑ, 13 στο Ηνωμένο Βασίλειο, 5 Καναδά και από 1 στη Γαλλία και τη Σουηδία (Athens College, 1976: 224).

- Freely J., (2000), *A History of Robert College, The American College for Girls, and Bogazici University*, Istanbul: Bosphorus University, Volume I, YKY.
- Fry C. L., « Greece », (1929) in Frank A. Ross, Charles Luther Fry, Elbridge Sibley, *The Near East and American Philanthropy. A Survey conducted under the guidance of the General Committee of the Near East Survey*, New York: Columbia University Press: 114-142.
- Karady V., (1992), *Rapports inter-universitaires et rapports culturels en Europe (1871-1945). Rapport de fin d'étude*, Centre de Sociologie de l'Education et de la Culture, EHESS et CNRS.
- Κιμουρτζής Π., (2005), «Φοιτητική κινητικότητα και ροή ειδικευμένου προσωπικού: Η περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του 20^{ου} αιώνα», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 5, Φθινόπωρο: 48-92.
- King H. H., (1925), "Outline History of Students Migrations" in *The Foreign Study in America. A Study by the Commission on Survey of Foreign Students in the United States of America*, Under the Auspices of the Friendly Relations Committees of the Young Men's Christian Association and the Young Women's Christian Association, edited by W. R. Wheeler, H. H. King, and A. B. Davidson, with a foreword by Robert E. Speer, New York: Association Press: 3-38
- Kontogiannopoulou-Polydorides G, Papadiamantaki Y., Stamelos G., (1999), *Higher Education Admissions and Student Mobility within the EU*, "ADMIT, Project funded by the European Community under the Targeted Socio-Economic Research Programme (TSER).
- Kontogiannopoulou-Polydorides G, Papadiamantaki Y., Stamelos G., (2001), *Higher Education Admissions and Student Mobility within the EU*, "ADMIT, Project funded by the European Community under the Targeted Socio-Economic Research Programme (TSER).
- Κούμας Κ., (1832), *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων, τόμος 12^{ος}*, Βιέννη: (ανατύπωση Αθήνα, εκδόσεις Ν. Καραβίας, 1998).
- Kiprianos P., (2007), "La formation des élites grecques dans les universités occidentales », *Histoire de l'Education*, Ιανουάριος, τχ. 113: 3-30.
- Κυπριανός Π., (2004), *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Kyprianos P., (1995). "Diplômes et Etat: sur la passion de l'école dans la Grèce contemporaine", *Revue Tiers Monde*, τχ. 143, Παρίσι, Ιούλιος- Σεπτέμβριος: 598-619.
- League of Nations (1931), *International Institute of Intellectual Cooperation, Students Abroad, Bulletin of organizations concerned with students abroad*, no1, October.
- Ministère de l'Instruction Publique et des Beaux - Arts, (1910), *Enquêtes et documents relatifs à l'enseignement supérieur. C. Rapports des conseils des universités pour l'année scolaire 1908-1909*, Paris : Imprimerie Nationale.
- Moraitinis P. A., (1877) *La Grèce telle qu'elle est*, Αθήνα: (ανατύπωση Αθήνα: Ν. Καραβίας, 1986.
- Muller D. K., (1987), "The process of systematization: the case of German secondary education", στο D. K. Muller, F. Ringer and B. Simon, *The Rise of the Modern Educational System*, Cambridge, Paris: Maison des Sciences de l'Homme and Cambridge University Press: 15-52
- Ντελός Α. (Αλ. Δελμούζος), (1908), «Στους δημοτικιστάς», Εφ. *Ο Νουμάς*, τχ. 257 (19.9.1907), αναδημοσίευση στο Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου (επιμ.) (1976), *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, Αθήνα: Ερμής: 3-14.
- OECD, (2002), *Education Policy Analysis*, Paris.
- OECD, (2004), *Education at a Glance*, Paris.
- OECD, (2007), *Education at a Glance*, Paris.
- Παπαρηγόπουλος Κ. (1873), Λόγος εκφωνηθείς την ΚΓ' Οκτωβρίου 1873.
- Πεσμαζόγλου Σ. (1995), *Εκπαιδευτικές ανταλλαγές και τεχνική βοήθεια στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η διπλωματία των εκσυγχρονιστικών ιδεών*, Αθήνα, Κομοτηνή: εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Readings B., (1996), *The University in Ruins*, Harvard: Harvard University Press.
- Σιδέρη Α., (1989), «Εν Εσπερία τα φάτα», στο *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και παιδεία. Ιδεολογική διάσταση και προοπτικές*, Αθήνα: ΙΑΕΝ – ΓΓΝΓ, τ. Α': 84-98.

- Stamelos G., (1990), *Le phénomène “étudiants étrangers”. Le cas des étudiants hellènes dans les universités françaises*, Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Paris 8.
- Stone L., (1975), “The size and composition of the Oxford student body, 1580-1910, στο L. Stone (ed.), *The University in Society*, I, Princeton: Princeton University Press: 3-119
- UNESCO, *Statistical Yearbook*, 1990-1997, Paris.
- Vikelas D., (1888), “Le cinquantenaire de l’Université d’Athènes”, *Revue des Etudes Grecques*, publication trimestrielle de l’association pour l’encouragement des études grecques, Paris : Ernest Leroux: 78-85.
- Χατζιωσήφ Χ., (χχχ) «Εισαγωγή» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι απαρχές*, Α1, Αθήνα: Βιβλιόραμα: 9-39.
- Χρηστομάνος Α. Κ., (1898), *Λόγοι και Ευθύναι*, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου
- Ψαχαρόπουλος Γ.,– Καζαμίας Α.Μ, (1985), *Παιδεία και ανάπτυξη στην Ελλάδα: κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Weill, C., (1996), *Etudiants Russes en Allemagne, 1900-1914. Quant la Russie frappait aux portes de l’Europe*, Paris: l’Harmattan.
- White, G. E., (1940), *Adventuring with Anatolia College*, Grinnel, Iowa: Register Publishing Company.